

AZƏRBAYCAN TİBB İŞÇİLƏRİ 1941-1945-Cİ İLLƏR MÜHARİBƏSİNDƏ

Xalidə İbrahimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

xalideibrahimova88@mail.ru

Açar sözlər: müharibə, döyüşçü, tibb bacısı, yaralı, hərbi hospital

*Məqalə azərbaycanlı tibb işçilərinin 1941-1945-ci illər müharibəsində döyüş cəbhələrindəki fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Materialda **Brest qalasının 84-cü piyada alayının hərbi həkimi Muxtar Qədirov, Sovet İttifaqı Qəhrəmanları Məmməd Məmmədov, Səməd Abdullayev, tibb xidmətinin polkovnik-leytenantı Qədamşah Sadıxov, tibb xidməti baş leytenantı Güllü İlyasov, həkim-cərrah Mehdi Bağirov, tibb xidməti mayorları Bəhmən Ələsgərov və Mirzəağa Əliyev, tibb xidməti baş leytenantı Əlisahib Əsədov, qadın tibb işçilərindən Aliyə Rüstəmbəyova, Əsmər Həsənova, Pakizə Manafova, Dürrə Məmmədova, Həlimə Rzayevanın döyüş yolu haqqında məlumatlar verilmişdir. 1941-ci il iyunun 22-də başlanan müharibə 1945-ci il mayın 9-da Hitler Almaniyasının məğlubıyyəti ilə nəticələndi. Təkcə Sovetlər birliyi müharibədə 29 milyon nəfərə itki verdi. Sovet İttifaqının 72 min şəhər və kəndi dağıdıldı, 32 min sənaye müəssisəsi məhv edildi, 65 min km. dəmiryol xətti sıradan çıxarıldı. Sovet İttifaqının qərbində yerləşən ən başlıca sənaye rayonları demək olar ki, iki dəfə dağıntıya məruz qaldı.***

МЕДИЦИНСКИЕ РАБОТНИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ВОЙНЕ 1941-1945 ГГ.

Халида Ибрагимова

***Ключевые слова:** Война, боец, медсестра, раненый, военный госпиталь*

Статья посвящена деятельности азербайджанских медицинских работников во время войны 1941-1945 год. В материалах была предоставлена информация военного врача Мухтара Кадырова, Героев Советского Союза Мамеда Мамедова, Самеда Абдуллаева, полковника-лейтенанта медицинской службы Гадамшаха Садыгова, врача-хирурга Мехди Багирова, майоров медицинской службы Бахмана Алескерова и Мирзаги Алиева, старшего лейтенанта медицинской службы Алисахиба

Асадова, женщин-медиков Алии Рустамбековой, Эсмяр Гасановой, Пакизы Манафовой, Дурры Мамедовой, Халимы Рзаевой и др. Война начавшаяся 22 июня 1941 года, завершилась 9 мая 1945 года поражением гитлеровской Германии. Фактически Советский Союз понес в этой войне потери в размере 29 миллионов человек. В Советском Союзе было разрушено 72 тысячи городов и деревень, уничтожено 32 тысячи промышленных предприятий, выведено из строя 65 тысяч километров железных дорог. Основные промышленные районы, расположенные на западе Советского Союза, подверглись разрушению почти в два раза.

MEDICAL WORKERS OF AZERBAIJAN IN THE WAR 1941-1945 YEARS

Khalida Ibrahimova

Keywords: War, fighter, nurse, wounded, military hospital

The article is dedicated to the activities of Azerbaijani medical workers during the war of 1941-1945. The materials provided information from military doctor Mukhtar Kadyrov, Heroes of the Soviet Union Mamed Mamedov, Samed Abdullayev, Colonel-Lieutenant of the Medical Service Gadamsah Sadygov, surgeon Mehdi Bagirov, majors of the Medical Service Bahman Aleskerov and Mirzagi Aliyev, Senior Lieutenant of the Medical Service Alisakhib Asadov, female doctors Aliya Rustambeyova, Esmyar Gasanova, Pakiza Manafova, Durra Mamedova, Khalima Rzaeva and others. The war that began on June 22, 1941, ended on May 9, 1945, with the defeat of Nazi Germany. In fact, the Soviet Union suffered a loss of 29 million people during the war. In the Soviet Union, 72,000 towns and villages were destroyed, 32,000 industrial enterprises were demolished, and 65,000 kilometers of railway lines were rendered unusable. The main industrial regions located in the western part of the Soviet Union were subjected to almost twice the level of destruction.

Bəşəriyyət XX əsrdə iki dünya müharibəsinin şahidi və iştirakçısı olmuşdur. Belə müharibələrdən biri 1939-cu il sentyabrın 1-də Hitler Almaniyasının Polşaya hücumu ilə başladı, 1945-ci il sentyabrın 2-də Yaponiyanın təslim olması ilə başa çatdı.

2025-ci ilin may ayında II Dünya müharibəsinin mühüm mərhələsini təşkil edən Sovet İttifaqının Böyük Vətən müharibəsində -1941-1945-ci illərdə faşizm üzərində qələbənin 80 illiyi tamam olur. Hitler Almaniyasının 1941-ci il iyunun 22-də SSRİ üzərinə hücumu keçməsi ilə başlanan müharibə 1945-ci il

mayın 9-da Hitler Almaniyasının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Sovet tarixşünaslığına bu müharibə Böyük Vətən müharibəsi, 9 may isə faşizm üzərində Qələbə günü kimi tarixləşdi.

Sovet İttifaqının Böyük Vətən müharibəsinin başa çatmasından 80 ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq insanlar müharibə qəhrəmanlarını xatırlamaq, onların adlarını yad etmək istəyirlər. Ona görə də analar, bacılar öz ərlərinin, oğullarının, qardaşlarının, atalarının 1941-1945-ci illər müharibəsində göstərdiyi igidliyi haqqında heç olmazsa bir neçə söz oxuduqda təsəlli tapırlar. Bu mənada faşizm üzərində qazanılmış qələbədə nə Ali Baş Komandanın, nə sırası döyüşçünün, nə də arxa cəbhədə çalışan əməkçinin rolunu azaltmadan qətiyyətlə deyə bilərik ki, qələbənin həqiqi yaradıcısı və qəhrəmanı xalqlardır. Sovet İttifaqının Böyük Vətən müharibəsinin tarixi Azərbaycan torpağına, doğma el-obaya məhəbbət bəsləyən Azərbaycan igidlərinin həyat salnaməsi, “Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün” şüarına tabe olaraq gecə-gündüz işləyən, malını, pulunu, yorğanındakı yununu, hətta nişan üzüyünü cəbhəyə verən Azərbaycan qadınının tarixidir.

Səfərbərlik işinin təşkili. 1941-ci ildə Azərbaycan SSR-in əhalisi 3.331.800 nəfər idi. Müharibə ərəfəsində Azərbaycan SSR-də 50 yaşına qədər olan hərbi vəzifəlilərin sayı 335.378 nəfər olmuşdu. Respublika rəhbərliyinin tələbi əsasında 1941-ci ilin dekabrında respublika üzrə hərbi mükəlləfiyyətliyənlərin yenidən qeydiyyatının aparılmasına başlanılmış, 1942-ci ilin mart ayının 1-dək yeni təşkil olunan hərbi birləşmələrə 247.043 nəfər çağırılmışdır. Ümumilikdə müharibənin başladığı gündən 1942-ci ilin sonuna kimi Azərbaycan SSR-dən 464.468 nəfər hərbi hissə və birləşmələrin komplektləşdirilməsinə yönəldilmiş, respublikanın xalq təsərrüfatından 6948 avtonəqliyyat vasitəsi (o cümlədən 528 minik və 5140 yük maşını, 301 xüsusi avtomobil, 471 traktor, 238 motosiklet və 265 yedək cəbhənin sərəncamına verilmişdir [9,s.410]. 1943-cü ilin yanvarında 1925-ci il təvəllüdlü vətəndaşların hərbi xidmətə çağırılması haqqında qərar respublika hərbi komissarlığı tərəfindən 98,6 faiz yerinə yetirilmişdi [9, s.419].

Ümumilikdə müharibənin başladığı gündən 1945-ci il də daxil olmaqla respublika hərbi komissarlığı tərəfindən faşizmə qarşı mübarizəyə 623.096 nəfər səfərbər edildi. Onlardan 48.2581 nəfəri hissələrin komplektləşdirilməsinə, 43.893 nəfəri müdafiə əhəmiyyətli sənayedə işləməyə göndərildi. Bunlardan başqa 14.789 nəfər ehtiyatda olan zabıt, 6.254 nəfər ehtiyatda olan HDQ zabiti, müharibə ərəfəsində xidmətə yollanmış 75.579 nəfər də Azərbaycandan müharibəyə səfərbər olunanlar arasında idi [2]. Beləliklə 1941-1945-ci illərdə Azərbaycan SSR-dən **719.718 nəfər** faşizmə qarşı mübarizəyə cəlb olunmuşdu.

Müharibə illərində Azərbaycanda hərbi hissələr üçün 15 min tibb işçisi və sanitar drujinaçısı, 750 rabitəçi, 3 min sürücü hazırlandı. Azərbaycan SSR

ərazisində 87 batalyon, 1.123 özünümüdafiə dəstəsi, 77-ci, 223-cü, 271-ci, 396-cı, 402-ci, 416-cı atıcı diviziyalar formalaşdırılmış və onlar müxtəlif orduların tərkibində döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş [7,s.22]. 350 mindən artıq döyüşçüdən “qara kağız” alınmışdı.

Döyüş cəbhələrində. 1941-1945-ci illər müharibəsi tibb işçiləri üçün də ciddi sınaq oldu. 1941-1945-ci illər müharibəsi cəbhələrində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın ilk nümunələrindən biri Brest qalasının əfsanəvi müdafiəsi oldu. Qalanın müdafiəsində Azərbaycandan iştirak edən 40 nəfərdən çox döyüşçüdən biri Bakıdan anadan olmuş **84-cü piyada alayının hərbi həkimi Muxtar Məmməd oğlu Qədirov** döyüşlərdə qalanın müdafiəçilərinə tibbi yardım göstərmiş, hərbi xəstəxananın müdafiəsini təşkil etmiş, düşmənin aramsız atəşi altında cərrahiyyə əməliyyatları apararaq əsgərləri həyata qaytarmışdı. Yaralı əsgərlərə yardımla kifayətlənməyən M.Qədirov düşmənlə əlbəyaxa döyüşlərdə də iştirak etmiş, döyüşlərin birində ağır yaralanmış və faşistlər tərəfindən əsir alınmışdı [3, s.167].

Məmmədov Məmməd Cəbrayıl oğlu (1920-1945) Qax rayonunun Baydarlı kəndində doğulmuş, 1940-cı ildə hərbi xidmətə çağırılmışdı. I Ukrayna cəbhəsində 52-ci Ordunun 373-cü atıcı diviziyası tərkibində Qafqazdan Berlinədək döyüş yolu keçmiş sanitar təlimatçısı baş serjant M.Məmmədov 1945-ci il yanvarın 24-də Oder çayını keçərkən son döyüşündə 40 hitlerçi əsgər və zabıt öldürərək yaralı döyüşçülərinin həyatını xilas etmişdi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1945-ci il 10 aprel tarixli Fərmanı ilə Oder çayını keçərkən göstərdiyi qəhrəmanlıq və igidliyə, alman faşist işğalçıları ilə vuruşlardakı mərdliyinə görə M.C.Məmmədova ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir [1,s.121].

Tibb xidməti starşinası Səməd Həmid oğlu Abdullayev 1939-cu ildə Ağdaş rayonunun Qolqəti kəndindən hərbi xidmətə çağırılmış, müharibəni həqiqi hərbi xidmət borcunu yerinə yetirərkən qarşılamışdı. 1941-1943-cü illərdə Pribaltika və Krım cəbhələrində alman faşistlərlə döyüşlərin iştirakçısı olan S.Abdullayev Moldaviya uğrunda döyüşlərdə həlak olmuş, 1943-cü il sentyabrın 17-də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür [11, s.61-62].

Müharibəni tibb xidməti polkovnik-leytenantı kimi başa vuran Sadıxov Qədəmşah Məşədi Hüseyn oğlu 1941-ci ildə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunu bitirmiş, 1941-ci ilin avqust ayında 261-ci diviziyanın 974-cü alayında xidmət etməyə başlamış, Moskvanın müdafiəsində iştirak etmişdi. Kryukov kəndi uğrunda gedən döyüşdə o, döyüşdə həlak olan batalyon komandirini əvəz edərək hücumə şəxsən özü başçılıq etmiş, "Qırmızı Döyüş Bayrağı" ordeni ilə təltif olunmuşdu. Q.Sadiqov Xarkov yaxınlığında, Don, Volqa, Belqorod, Smolensk yaxınlığında, həmçinin Şərqi Prussiya, Mancuriya və Koreyada döyüşlərlərdə iştirak etmiş, hərbi şücaətlərə görə "Qırmızı Ulduz" və II dərəcəli

"Vətən müharibəsi" ordenləri, "İgidliyə görə", "Hərbi şücaətə görə", "Moskvanın müdafiəsi uğrunda", "Varşavanın azad edilməsi uğrunda", "Yaponiya üzərində qələbəyə görə", "Almaniya üzərində qələbəyə görə" medalları ilə təltif olunmuşdur.

17 yaşı tamam olmamış öz xahişi ilə ordu sıralarına gedən şəkili Gülü Göyüş oğlu İlyasov özünü təkcə feldşer kimi deyil, həm də qəhrəman döyüşçü kimi göstərmişdi. 1943-cü ilin avqustunda Taqanroq yaxınlığında baş vermiş hücum zamanı, Mokry Elançik kəndi yaxınlığında kəskin döyüşdə İlyasov və onun həmkarları döyüş meydanından 200-dən çox əsgər və komandiri çıxararaq tibbi yardım göstərmişlər. 1943-cü ilin oktyabrında Melitopol yaxınlığındakı döyüşlərdə G.İlyasovun dtaborunun 100-dən çox əsgər və komandirə kömək etmişdir. Bu döyüşlərdə göstərilən igidlik və qəhrəmanlığa görə leytenant İlyasov 24 noyabr 1943-cü il tarixli 416 nömrəli tufəng bölüyünün 42/n nömrəli əmri ilə "Qırmızı Ulduz" ordeni ilə təltif edilmişdir. 1944-cü ilin fevralında Dneperin sağ sahilində yerləşən körpü uğrunda gedən döyüşlərdə düşməni təqib edən leytenant İlyasov yaralılara yardım göstərmiş və şəxsən çay buzunun üstündəki döyüş meydanından ağır yaralanmış beş əsgəri çıxarmışdı. [12,s.57]. Gülü Hüseynov 416-cı Taqanroq diviziyasında Qafqazdan Berlinədək şanlı döyüş yolu keçərək, Visla çayı boyu hücumda, Kustrin, Brandenburq və Berlinin alınmasında fəal iştirak etmiş, tibb xidməti baş leytenantı rütbəsinədək yüksəlmişdi. 1945-ci il iyunun 29-da Berlin əməliyyatı komandanlığı zamanı yaralıların həyatını xilas etdiyi üçün leytenant Gülü Göyüş oğlu İlyasov İkinci dərəcəli "Vətən müharibəsi" ordeni ilə təltif olunmuşdur. G.İlyasovun döyüşlərdə göstərdiyi igidlik və qəhrəmanlığına görə dəfələrlə komandanlıq tərəfindən təşəkkür almış [13, s.133], birinci dərəcəli "Vətən müharibəsi", "Qırmızı Ulduz" ordenləri, "Qafqazın müdafiəsinə görə" medalı, ümumilikdə 6 orden və medalla təltif olunmuşdu [4, s.67].

Azərbaycan Dövlət Tibb Tibb İnstitutunun (indiki Tibb Universiteti) bitirmiş Bağirov Mehdi Abbas oğlu müharibənin başladığı günün səhərisi-iyunun 23-də cəbhəyə yollanmışdı. Döyüş yoluna 19-cu ordunun 43-cü tank diviziyasının motoatıcı batalyonunda başlamış M.Bağirov 1942-ci ildə 10-cı tank briqadasının tərkibində Stalinqradın azad edilməsində iştirak etmiş, 1943-cü ildə döyüş xidmətlərinə görə ona kapitan rütbəsi verilmiş, "Stalinqradın müdafiəsinə görə" medalı ilə təltif olunmuşdur. Stalinqrad döyüşlərində mina partlaması nəticəsində kontuziya alan M.Bağirov bir aylıq müalicədən sonra yenidən öz batalyonuna qayıtmış, Stalinqrad kompaniyası müvəffəqiyyətlə başa çatdıqdan sonra 199-cu ehtiyat tibb-sanitar taqıma rəis təyin edilmişdir. M.Bağirov 1943-cü ildə 510-cu əlahiddə atıcı- tank batalyonunda Kursk altında döyüşdə iştirak etmiş və ikinci dəfə yaralanmış, 1944-cü ildə Vitenskin azad edilməsində döyüşlərində iştirak etmişdir. 1944-cü il sentyabrında M.A.Bağirov "Qırmızı Ulduz" ordeni, 1945-ci ildə Varşavanın azad edilməsi döyüşlərinə

görə “Varşavanın azad edilməsinə görə” medalı ilə təltif olunmuşdur. M.A.Bağırov müharibədən sonra həkimlik peşəsinin davam etdirmiş, 1955-ci ildə “Səhiyyə əlaçısı” döş nişanı almış, 1956-cı ildə Azərbaycan Respublikasının əməkdar həkimi, 1984-cü ildə “SSRİ Xalq həkimi” fəxri adına layiq görülmüşdür [12,s.52].

Tibb xidməti mayoru, Stalinqradın müdafiəçisi Ələsgərov Bəhmən Səttar oğlu 1912-ci ildə Azərbaycanın Qazax rayonunun Sofulu kəndində anadan olmuşdu. 1937-ci ildə Bakı Tibb İnstitutunun məzunu olan B.Ələsgərov 1941-ci ilin sentyabrında döyüşən orduya səfərbər olunmuş, Şimali Qafqazda döyüşmüşdü. 1942-ci ildən 51-ci ordunun 302-ci atıcı diviziyasının 393-cü əlahiddə tibb-sanitar təqımının həkim-ordinatoru olan B. Ələsgərov 1942-ci ilin iyulundan 1943-cü ilin martınadək çoxsaylı mürəkkəb cərrahi əməliyyat keçirərək çoxsayda döyüşçünün həyatını xilas etmiş, onun rəhbərliyi ilə keçirilən 1795 əməliyyatın 281-ni şəxsən özü yerinə yetirmişdir. Ələsgərov Bəhmən Səttar oğlu 1945-ci ildə “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif olunmuşdur [12,s.50].

1905-ci ildə Bakıda doğulmuş Əliyev Mirzəəğa İbrahim oğlu 1936-cı ildə Azərbaycan Tibb İnstitutunu bitirmiş, 1941-ci ildə orduya səfərbər olunmuşdur. Mirzəəğa Əliyev 1944-1948-ci illərdə Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun direktoru olmuş, 1948-ci ildə tibb elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almış, “Qafqazın müdafiəsinə görə”, “Almaniya üzərində qələbəyə görə”, Böyük Vətən müharibəsində igidliyinə və fədakar əməyinə görə medallarla təltif olunmuşdur.

Tibb xidməti leytenantı Nağdalı Əliyev Qafqazın müdafiəsində 157-ci atıcı briqadanın sanitar rotasında döyüşmüşdür. Qroznı altındakı döyüşdə güllə altında 35 yaralının, o cümlədən mülki şəxsləri döyüş meydanından çıxarmışdır. Müharibəni Berlində başa vurmuş N.Əliyev 2 “Qırmızı Ulduz” ordeni və II dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Tibb xidməti baş leytenantı Əsədov Əlisahib İbrahim oğlu 1910-cu ildə Heftçala rayonunda dünyaya gəlmişdi. 416-cı diviziyanın 510-cu əlahiddə tibb-sanitar batalyonunun sarğı təqımda Şimali Qafqaz və Cənub cəbhələrində döyüşmüşdür. 1943-cü ilin avqust ayının 27-də gərgin döyüşlərdə Ə.Əsədov şəxsən 219, o cümlədən 90 halda ağır yaralılarda cərrahi işləmə aparmış, 20-cı ordunun 18 oktyabr 1943-cü il əmri ilə “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

1910-cu ildə Bakıda doğulan, Azərbaycan Tibb İnstitutunun məzunu Aşurbəyli Rəşad Balabəy oğlu 1942-ci ildə ordu sıralarına səfərbər olunmuşdu. Cənub və I Belarusiya cəbhəsində 133-cü kavalər alayının tərkibində döyüşmüş, Şimali Qafqaz döyüşlərində iştirak etmişdir. Faşistlərlə döyüşlərdə dafələrlə igidlik göstərmişdir. 1944-cü ilin aprelində Odessanın azad edilməsində kontuziya almışdır. 1944-cü ilin iyulunda 30-cu kavalər diviziyası

Belarusiyanın azad edilməsində iştirak edərkən 216 yaralı zabıt və əsgərə yardım etmiş R.Aşurbəyli I Belarusiya cəbhəsi komandanlığının 1944-cü il 30 sentyabr tarixli 289 № li əmri ilə “Qızıl Ulduz” ordeni ilə təltif olunmuşdur. 30-cu kavalər diviziyasının 133-cü kavalər polkunun kiçik hərbi həkimi Aşurbəyli Rəşad Balabəy oğlu 1944-cü il oktyabrın 7-də Macarıstanın Debresen şəhərindən 40 km cənub-qərbdə Tetetlən kəndi yanında döyüşdə qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur [12, s.51].

1939-cu ildən orduda olan, Qafqazın müdafiəçiləri arasında öz cəsarəti ilə seçilən, Qərb cəbhəsi qoşunları 43-cü ordusunun I qvardiya motoatıcı diviziyası tərkibində döyüşən, 6-cı qvardiya motoatıcı alayın 6-cı rotasının sanitar təlimatçısı Hüseynov Malik Ağa Məmməd oğlu 1941-ci ilin dekabrında yağış kimi yağan güllələrin altından yaralı 40 nəfər komandır və döyüşçünü silahları ilə birgə çıxardığına görə Qərb Cəbhəsi qoşunlarının 1942-ci il 22 mart tarixli 03103 li əmri ilə “Döyüş Qırmızı Bayrağı” ordeni ilə təltif olunmuşdu [12, s.55].

1943-cü ilin avqustun 18-dən polkun baş həkimi olan M.Hüseynov Dneprin keçilməsi dövründə döyüşlərdə, Puşkarev gölü və Puşkarevka kəndi uğrunda yay hücumlarında 1200 nəfəri tibb sanitar batalyonuna təxliyyə etmiş, 120 nəfər sanitar alayda tibb kömək almışdır. Təşkilatçılıq qabiliyyətinə və yaralı komandır və döyüşçülərə vaxtında tibb yardımını təşkil etdiyinə görə 1944-cü il iyulun 7-də II dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordeni ilə təltif edilmişdir. 692-ci diviziyanın səhra hospitalının rəisi olan Malik Hüseynov 1944-cü il martın 31-də 26 yaşında - həyatının son günündə 8 ağır yaralıni əməliyyat etmişdi. Ümumilikdə hərbi xidmət dövründə M.Hüseynov 160-dan çox hərbcini əməliyyat etmiş, ağır və çətin döyüş vəziyyətində alayda sanitar xidməti yaxşı təşkil etdiyinə görə “Qırmızı ulduz” ordeni ilə təltif olunmuşdu. 1961-ci ildə Bakının Yasamal rayonundakı 3 Nəli poliklinikaya Malik Hüseynovun adı verilmiş, Rauf İsmayilov onun həyatı və qəhrəmanlığından bəhs edən “Qardaş torpaqda” pyesini yazmışdır. Malik Hüseynovun qardaşı Məmməd Hüseynov da faşizm döyüşlərdə cəbhədə həlak olmuşdur [12, s.56].

230-cu alayın komandirinin İ.İsmayılova verdiyi xarakteristikada yazılırdı ki, “230-cu Ordunun Ehtiyat atıcı alayına gəldiyi tarixdən (05.03.1944) o, sanitar xidməti təşkil etməyi bacardı. Hər bir vəziyyətdə şəxsi heyər arasında tibbi və preventiv işlərlə vaxtında təmin edirdi. ...İsmayılov hərbi fərqlənməyə görə “Qırmızı Ulduz” ordeni, həmçinin “Qafqazın müdafiəsinə görə”, “Budapeştin azad olunmasına görə”, “Praqanın azad edilməsi uğrunda”, “Almaniya üzərində qələbəyə görə”, “Yaponiya üzərində qələbəyə görə” medalları ilə təltif olunmuşdur.

Müharibə illərində Azərbaycandan olan qadın tibb işçiləri də döyüş cəbhələrində kişilərlə birlikdə böyük və şərəfli döyüş yolu keçmişlər. Smolensk vilayətində “partizan həkim” ləqəbli Aliyə Fətulla qızı Rüstəmbəyova tibb

təhsilinə Azərbaycan Tibb Universitetində başlamış, yuxarı kurslarda təhsilini I Leninqrada Tibb İnstitutunda davam etdirmiş, bir müddət Özbəkistanda işləyəndən sonra görkəmli terapevt-alim, akademik M.S.Vovsinin klinikasında əmək fəaliyyətinə başlamışdı. Mühəribənin ilk günlərindən cəbhə bölgələrində yerləşən tibbi -sanitar hissələrindən birində iştirak edən A.Rüstəmbəyova 1942-ci ildə keçirilən döyüşlər zamanı mühasirəyə düşmüş, Smolensk vilayətində olan partizan dəstələrindən birinə qoşulmuşdu. O, dəfələrlə döyüşlərin ən qızğın çağlarında faşistlərin atəşləri altında yaralı partizanlara tibbi yardım göstərmiş, 1942-ci ilin iyun ayında keçirilən döyüşlər zamanı həlak olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev “Oktyabr” jurnalının 1972-ci ildə çap edilmiş 6-cı nömrəsindəki yazısında Smolensk vilayətində partizan dəstələrindən birində döyüşən şərəfli azərbaycanlı qızı, hərbi həkim Aliyə Rüstəmbəyovanın igidliyini yüksək dərəcədə qiymətləndirmişdir [11,s.59].

1960-cı ildə general-leytenant Y.İ.İdilov “Biz Sevastopolu qoruyuruq” xatirə kitabında yazırdı: “...Sanitar hissənin rəisi Marmanşteyn öz təsərrüfatının boşaldılmasına başlayır. Tibb bacıları və sanitarlar tibb alətləri və sterilizə edilmiş materiallarla dolu qutuları və yükləri daşıyırlar. Nəzərim ixtiyarsız olaraq iki qız sanitar üzərində dayanır. Ciddi donanma forması bu qızlara necə də yaraşır! Gürcü Keto Xomereki və azərbaycanlı Əsmər Həsənova... Əsmər arıqdır, incə sifətli, qarayanızdır” [6,s.27].

Tibb bacısı Əsmər Əkbər qızı Həsənova Sevastopol müdafiəçilərinin ən yaxın köməkçisi idi. O. qanlı döyüş meydanında onlarca yaralı döyüşçünün həyatını ölümdən xilas etmişdi. Ə.Həsənova öz döyüş rəfiqəsi Keto Xomeriki ilə 25 nəfər yaralı əsgəri sıldırım qayalar arasındakı bir mağarada gizlədərək, iki həftədən artıq onların qayğısına qalmışdı. Cəsur vətənpərvərlər yaralıları yemək və su ilə təmin etmək üçün dəfələrlə faşistlər tərəfindən ciddi nəzarət olunan rayona getmiş, ölümlə üz-üzə gəlməkdən belə çəkinməmişdilər. Həmin yaralılarından biri, zabıt B.Süleymanov tibb bacısı Ə.Həsənovaya məktubunda yazırdı: “*Əsmər bacı! Mən 1942-ci ilin iyun ayını xatırlayıram, həmin ağır günlərdə Sevastopolun tunellərində darısqal mağaralarda yaralı əsgərlərə sizin necə qayğı ilə xidmət etdiyinizi yadıma salıram, mən də həmin yaralılar içərisində idim, o günləri xatırlayıram və heç bir zaman unutmayacağam*”. Sevastopolda vəziyyət gərginləşərkən Ə.Həsənova sualtı qayıqda Tuapseyə göndərilən 50 nəfər ağır yaralı əsgər və zabiti müşayət etmiş, onlara tibbi yardım göstərmişdi. Sevastopolun müdafiəsində şöhrət qazanmış məşhur 7-ci dəniz briqadasının komandiri general leytenant İ.İ.Sidirov “Biz Sevastopolu müdafiə edirdik” adlı əsərində Ə.Həsənovanın və onun rəfiqəsinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək yazır ki, bu, bədəncə zəif, qaraqaş, qaragöz qızlar ... bütün müsbət keyfiyyətləri özlərində təcəssüm etdirmişdilər [11, s.61].

1921-ci ildə Nuxada (indiki Şəki) anadan olmuş Manafova Pakizə Yaqub qızı Nuxa Tibb Məktəbini bitirmiş, 1941-ci ilin payızında orduya

səfərbər olunmuşdu. Pakizə Manafova yüzlərlə yaralını ölümdən xilas etmiş, yeri gələndə əsgərlərlə yanaşı döyüşmüş, 1943-cü il fevral ayının 28-də Azov dənizi sahilində gedən döyüşlər zamanı həlak olmuşdur. P.Manafovanın döyüş xidmətləri orden və medallarla qeyd edilmişdir. Şəkidəki küçələrdən biri P.Manafovanın adını daşıyır [3, s.196].

Məmmədova Dürrə Abbas qızı 1923-cü ildə Nuxada dünyaya gəlmiş, 1940-cı ildə Bakı Əczaçılıq Texnikumunu bitirmiş, müharibə başlayana qədər Nuxadakı 85 №-li aptekdə işləmiş və könüllü cəbhəyə getmişdir. Novorossiysk şəhəri 43 nömrəli hərbi-dəniz donanmasının sərəncamına göndərilən gənc Dürrə sonralar Novorossiysk Hərbi-Dəniz Donanmasının sanitar anbarına köçürülmüş, tibb işçisi kimi 18-ci ordunun Qara dəniz hərbi hissələrinin dərmanlar, sargı ləvazimatları və tibbi avadanlıqlarla təchizi məsələləri ilə məşğul olmuş, yaralılara yardım göstərmişdi. D.A.Məmmədovanın döyüş şücaətləri “Qırmızı Ulduz” ordeni, 13 medal və fəxri fərmanlarla qiymətləndirilmişdi.

1948-ci ildə tibb xidməti leytenantı rütbəsi ilə ordudan tərxis olunan D.Məmmədova 1949-1951-ci illərdə Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq), 1951-1961-ci illərdə Uzaq Şərqdə hospitallarda, 1961-ci ildən respublika Baş Apteklər İdarəsində çalışmışdı. 1965-ci ildən Müharibə Veteranları Sovet Komitəsinin Bakı şöbəsinin sədr müavini, 1978-ci ildən Respublika əhəmiyyətli fərdi pensiyaçı olan D.Məmmədova “Tibb xidməti əlaçısı” döş nişanına, “Azərbaycanın əməkdar səhiyyə işçisi” fəxri adlarına layiq görülmüşdü. Onun döyüş yolu haqqında oçerk, şeir və povest yazılmışdır. Dürrə Abbas qızı Məmmədova 2010-cu ildə vəfat etmişdir [3, s.239].

1942-ci ilin iyulunda Stalingradda gələn tibb bacısı Həlimə Miri qızı Rzayeva 3 ay ərzində 300-dən çox döyüşçünün həyatını xilas etmişdi. Tibb və döyüş xidmətlərinə görə o. yüksək dövlət mükafatları almışdı [10,s.65-66].

Tibb xidməti leytenantı 416-cı diviziyanın 1373-cü polkunun sanitar təqımının komandiri, Mozdokdan Berlinə qədər döyüş yolu keçmiş Rübabə Əhmədova II dərəcəli “Vətən müharibəsi”, “Qırmızı Ulduz” ordenləri və “Döyüş xidmətlərinə görə” medalı ilə təltif olunmuşdur [12,s.51].

1941-ci il iyunun 22-də başlanan müharibə 1945-ci il mayın 9-da Hitler Almaniyaşının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Təkcə Sovetlər birliyi müharibədə 29 milyon nəfərə itki verdi [8, s.7]. Sovet İttifaqının 72 min şəhər və kəndi dağıdıldı, 32 min sənaye müəssisəsi məhv edildi, 65 min km. dəmiryol xətti sıradan çıxarıldı. Sovet İttifaqının qərbində yerləşən ən başlıca sənaye rayonları (sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti də məhz SSRİ-nin Avropa hissəsində yerləşirdi) demək olar ki, iki dəfə dağıntıya məruz qaldı.

Müharibədə 50 milyondan çox insan həlak olmuş, 100 milyondan çox insan yaralanmış və şikəst qalmışdı. Faşizmə qarşı mübarizədə 121 nəfər Azərbaycan SSR vətəndaşı (onlardan 43 nəfəri milliyyətə azərbaycanlı idi) Sovet

İttifaqı Qəhrəmanı adına, Həzi Aslanov bu ada iki dəfə (1942 və 1991) layiq görüldü, 30 nəfər “Şöhrət” ordeninin tam üç dərəcəsinin (onlardan 15 nəfəri milliyyətcə azərbaycanlı idi) kavaleri oldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Qızıl ulduzları: (kitab-albom) (tarix elmləri doktoru, professor Q.Ə.Mədətov, tarix elmləri doktoru M.H.Abasov, tarix elmləri namizədi R.E.Zeynalov və L.S.Borodetski tərəfindən hazırlanmışdır). Bakı, İşıq, 1975, 318 s.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai Sənədlər Arxivi (ARPIİİSSA),
Fond №1, siyahı № 26, iş № 239, vərəq-1-3
3. Azərbaycan SSR II dünya müharibəsində (1939-1945). Bakı, İdeal-Print MMC, 2021, 970 s.
4. Hacıyev N. Unudulmaz qəhrəmanlıq. Bakı, Gənclik, 1969, s.67
5. İsmayılov İ. Z. Azərbaycanlıların İkinci dünya müharibəsində iştirakı. Bakı, Qızıl Şərq mətbəəsi, 2000, 192 s.
6. Məmmədov S.S. Azərbaycanın şanlı qızları. Bakı, 1988.
7. Mədətov Q. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində. Bakı, AzSSR EA, 1965, 503 s.
8. Sultanov Ç. Bakı nefti dünya şahmat taxtasında. 1939-1945-ci illər (rus dilindən tərcümə) Bakı, TEAS Press, 2016. 564 s.
9. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusunun tarixi. IV cild. Bakı, Maarif, 2018. 800 s.
10. Zeynalov Ə. Azərbaycan tibb işçiləri Böyük Vətən müharibəsində, Tarixin metodoloji və aktual problemləri. Beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans. Tezislər. Bakı, 2007, s.65-66.
11. Zeynalov Ə. Azərbaycanın tibb işçiləri 1941 1945-ci illər müharibəsində, Azərbaycan 1941-1945-ci illər müharibəsində (Məqalələr toplusu). Bakı, Elm, 2008. 224 s.
12. Вклад Азербайджана в победу над фашизмом / авторский коллектив: В.А. Кулиева, А.А. Гусейнов, Г.А. Мадатов [и др.] ; главный редактор Вафа Кулиева, Курск Планета, 2022, 312 с.
13. Они освобождали Молдавию, они штурмовали Берлин: (Воспоминания и очерки о 5-ой ударной армии) /Сост. Свиридов И.К. Марчук Ю.А. / Кишинев, 1984, (Библи. Серия МССР), 183 с.